

Койчуманова Н.М.

ОРУС-КЫРГЫЗ ДОСТУГУ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА

(А.Токомбаев «Өлбөстүн үрөнү»)

Койчуманова Н.М.

РУССКО-КЫРГЫЗСКАЯ ДРУЖБА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

(А.Токомбаева «Вечная память»)

50-жылдардын экинчи жарымы жана 60-80-жылдар жөнүндө сөз жүргөндө ошол этаптагы адабияттын өнүгүү өзгөчөлүгү тууралуу Ч.Айтматовдун төмөндөгү сөздөрү көңүлгө аларлык: «Каждый из нас знает, – дейт ал, – как много мы обязаны партии, развенчавшей культ личности, который сковывал народную инициативу, мешал нормальному и естественному развитию духовной жизни страны... Торжество Ленинских принципов жизни, атмосфера крутого общественного подъема, которая установилась после всем памятных партийных съездов, помогла и нам, молодым писателям, понять большие гражданские задачи литературы, необходимость активного вторжения в жизнь. Неизмеримо расширилась сфера действительности, отраженная искусством. Мы постепенно начали постигать значение проблемы морально этических, возникающих в отношениях человека с другими людьми, с обществом, убедились сколь ответственная и сложная задача нравственного воспитания людей.

Нас, вступающих в литературу писателей, заставили серьезно поразмыслить и над жизнью, и над своим призванием очерки В.Овечкина, «Судьба человека» М.Шолохова, «За далью-даль» А.Твардовского, повести В.Тендрякова.

Литература вдруг сделала огромный рывок вперед. Вышли в свет талантливые произведения уже известных авторов, появились и совершенно новые имена».¹

Кыргыз совет адабиятынын жаралышынын башатында турган улуу инсандардын бири А.Токомбаевдин чыгармачыл ыгы согуштан кийинки жана 60-80-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхында өзгөчө орун ээлейт. Бул учурда деле ал адабиятыбыздын мурунку этаптарындагыдай активдүү иштеп, тарыхый-революциялык, эмгек жана достук темаларында мыкты чыгармаларын жаратып, өзүнүн үлгүлүк ролун сактап турду. Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты болуп, Социалисттик Эмгектин Баатыры деген ардак наамга арзыды.

Кыргызстан менен Россиянын мамиле алакасы башталгандан бери жүз жылдан ашык убакыт өттү. Мурда ал СССРдин составында он беш союздук республиканын бири болуп тургандагы саясат алардын арасындагы, өзгөчө орустар менен достук мамилеге доо келтирбөө үчүн тарыхтагы кайсы бир

негативдүү учурларга өтө сак, аяр кароого карата багытталган. Союз кулагандан кийин Кыргызстан Россияга өз эрки менен кошулган эмес, алар басып алып, колониялык эзүү жүргүзгөн деген жаңы теория чыкты. Мейли, тарых ошондой экен, бирок, кыргыздар чоң мамлекеттан карагында туруп, орустар менен тагдырлаш болгон эч зыян тапкан жок. Алар Октябрь революциясына бирге келип, социализмди чогуу курушуп, жетимиш жылдан ашык ага-ини болуп ынтымакта жашап, азыр цивилизациялуу өлкөлөрдүн катарында отурат.

А.Токомбаев 1916-жылкы кыргынды өз көзү менен көргөн (муну азыркы саясатчылар өтө эле чоңойтуп жибершти), Кытайга чейин тентип барып келген, бирок, улуттук-боштондук көтөрүлүш убагында орустун карапайым адамдары качкан элдин бир тобун үйлөрүнө киргизип, карателдерден аман сактап калганы да тарыхый факт. Ал эми ошондой оң көрүнүштөрдүн башаты кайда эле? Буга көп мисалдар келтирсе болот.

Орус келгиндерин (борбордук Россиядан көчүрүп келгендер) ичинде карапайым дыйкандар да көп экен. Алар ушул жакка келип, жер-сууга ээ болуп, байып да кетиптир. Азыр Кыргызстанда (көбүнчө Чүйдө, Көлдө) Быстровка, Петровка, Ивановка ж.б. «овкалар» ошолордон калган ысымдар.

Совет доорундагы тарыхчылар Кыргызстан-Россия алакасын эки жактуу (сол жана оң) айтып, жазып келишкен, азыр бир тараптуу гана жамандоого өтүштү. Бугу менен Сарбагыш (Кылжырдын эки баласы) чабышып, кырылып жатканда бугулар Россияга жардам сурап кайрылышканы тарыхта жазылып турат. А.Токомбаев ошол окуяны негиз кылып, «Өлбөстүн үрөнү» аттуу тарыхый драма жазып, муну менен ал бир жагынан саясий тема козгосо, экинчи жагынан чебер устат катары Үмөтаалы менен Боромбаидын, Балбай менен Төрөкелдинин, Семенов менен Калчанын, Молдосандын жакшынакай образдарын түзүп берген.

Драмада борбордук жана тармакталган конфликттер бар. Прологдо Семенов менен Хомутовдун кыргыздар жөнүндөгү (бул аларды жапайылар дейт) көз караштарынын кагылышы курч мүнөздө, бирок, Семенов экспедиция илимий мүнөздө (жаратылышын, жер-суусун үйрөнүү) экендигине Хомутовду ишендире албайт. Реакциячыл күчтөрдүн (Хомутов ошондой тип) каршылыгына карабастан, экспедиция кыргыз жерине келет. Ошондон кийин ал Үмөтаалы Ормон уулу менен анын атасын өлтүрткөн Боромбаидын ортосундагы катуу кармашка күбө болот. Эки тарап тең Семеновдон курал-жарак алып, бири-бирин

¹ Айтматов Ч; В соавторстве с землей и водой. – Ф.: Кыргызстан, 1978, 115-б.

талкалоонун аракетинде ага жолугуп, өздөрүнүн ой-максаттарын түшүндүрөт. Семенов Үмөтаалыга «курал-жарак берүүгө акың жок, колдон келсе силерди жараштырам» деген мааниде жооп айтса, ал аябай ачууланып, «сени менен башкача сүйлөшөм»² деп опузалайт. Боромбай да атайын келип, өз сунушун айтканда Семенов ошол эле жообун («ынтымактан башка эч нерсе бере албайм») берет.

Ошентип, эки тарап тең колун камдап, бири-бирин чабууга даярданып жатканда 120 жаштагы Калча карыя ортого түшөт. Ал адегенде Боромбайга барат, эки бир туугандын минтип кырылышып жатканы өтө уят иш экенин айтып, өз жүйөөсүн анын аң-сезимине киргизгенден кийин Үмөтаалыга киши жиберет.

Акыры 9-сахнада Бугу менен Сарбагыш элдешип, буга Семенов себепчи болот. Эгер ал бугуларга (алар мурда падышага кошулуу ниетин билдирип кат жиберген) жардам берсе, мурдагыдан ашкан кыргын болмок.

Орустардын келишин Кокон хандыгы да жактырбай, алар атайыш тыңчы жиберип (Семеновдорду уу берип өлтүрмөк) ич ара орус-кыргыздарды кагышыштыруу аракетин көрүшөт. Ошол кокустуктан Молдосандыш кыраакылыгы менен орустар аман калат.

Семенов манасчы Молдосандын «Манасын» уккандан тартып эле бул чыгарманы «эпопея», манасчыны Гомер деп жогору баалайт. Тарыхта Семенов-Тянь-Шанскийдин «Манасты» уккандыгы тууралуу маалымат жок, бирок, орус окумуштуулары (мисалы, Радлов) ал чыгарма жөнүндө кабардар эле. Семеновдун экспедициясына Чокан Валиханов да катышып, эки уруунун чабышын токтотууга ал да салым кошкон. Бул жерде ойдон чыгарып кошумчалоо мыйзамы иштегенин да эстен чыгарбашыбыз керек. Балким, Чокан аркылуу мурда кабар угушу мүмкүн.

Драмада Үмөтаалы-Боромбай конфликтисин сүрөттөөдө драматург бир катар эпизоддук каармандардын образын түзгөн, айрым көркөм деталдарды пайдаланган.

Эми чыгарманын жалпы пафосун аныктап турган «Өлбөстүн үрөөнү» деген драманын атына келе турган болсок, анын маани-маңызы жарашуу сахнасында Калча тарабынан ачылат. Ал элди чоң кыргындан сактап калуу менен орус-кыргыз элдеринин ортосуна достук үрөөнүн септи: «Сөз ушул чүрпөлөрүм: кара ажыдаар уулум сага айтам, Боромбай балам, сага айтам. Жамгар менен жер көгөрөт, алкыш менен эл көгөрөт дейт. Силер мына бул элдин алкышын албай, каргышын алып келдинер. Көп ыйласа, көл болот, көп сүйлөсө, бороон-чапкын сел болот дейт, Мен элдин үнүн уктым, эл орусту каалайт. Богдыханың кулалы, Кудаярың сейпейген кол башындай күйкө, а силер болсоңор момолой чычкан

болуп калдыңар. Алар силерди чегирткедей терип жеп атат... Кара кийдинер, бири-бириңерди кан сыраттыңар, эми анын бети курусун... Тилимди алдыңар... Болотторум, кажашкан жолборсторум. Мен эми силерге ыраазымын».

Бул Үмөтаалы менен Боромбайларга кайрылыш айткан сөздөр. Эми Семеновго арналган ойлору: «Тилегибиз ушул кулундарым, чоң элдин ак көңүл баласы, уулум! Бөрү этектеп, жоо жакадан алганда, ыркы кеткен элдин ынтымагына данакер болдуңар! Биз ак көңүл, таза жүрөгүбүз менен элдештик! Эми элимдин тилегин ук! Салтыбыз боюнча алдына ак сүт көтөрүп келдик. Бизди күйкөлөргө тыттырбай, чоң канатыңар менен калкалап алгыла! Айдын жарыгында болгондон көрө күндүн көлөкөсүндө болгубуз келет. Силер күнсүнөр. Биз сенден ушуну суранабыз: Ак падышага айт. Бизди букара кылып алсын». (3-том, 742,746-беттер).

Кандай образдуу, кандай нускалуу айтылган сөздөр. Бул турмуш сабагын жан-дүйнөсүнө сиңирген, көптү (көбүнчө жаманчылыкты, азыраак жакшылыкты) көргөн акылман адам. Анын кыргыз манаптарына (Боромбайды хан деп да айтышат, ал жөн эле урматтоо) кайрылган сөздөрүндө «силер өз ара чабышып, кырылып жатканда кокондуктар «чегирткедей» терип жеп атат», андан пайдаланып, элдин канын митедей - сорууда, силер элдин каргышына калдыңар - деген чучукка жеткирген сөздөр менен «кажашкан жолборсторун» эпке келтирет.

Семеновго да Калча карыя элдин атынан кайрылат. Кокондуктардын жапайы эзүүсүнөи куткарып («күйкөлөргө тыттырбай») чоң мамлекеттин карамагына («бүркүттүн канатына калкалад») алгыла, биз кызматыңарга жарайбыз («букаралыкка макулбуз») деп келип, Россияны күнгө тенеп жатат. Ооба, эл оосунда ай менен күн ар дайым салыштыруунун объектиси болуп келген. Калча ошол салттуу сөздү колдонуп жатат.

Кыскасы, Калчанын эки кайрышуусуна тең терең мазмун сыйдырылган. Айтышкан сөздөр каармандын мүнөз өзгөчөлүгүн (элдик акылмандык) даана тастыктап турат.

А.Токомбаев башка каармандардын да речтик өзгөчөлүгүн да ачык-айкын бере алган. Өзгөчө Үмөтаалынын зулумдугун, жоодон кокпос жолборс жүрөктүүлүгүн, айтканынан кайтпаган көктүгүн, деспоттугун анын сүйлөгөн сөздөрүнөн даана байкоого болот.

Молдосандын анча-мынча орусча буруп чулдурап сүйлөп койгону анын Семенов досунун алдында куудулданганы деп кабылдоо керек. Мындай мисалдарды турмуштан (орустар менен жаңы аралашып жүргөн кезде) көп эле жолуктурууга болот.

Тил «ойдун кийими, чыгарманын бирикчи элементи» (Горький). А.Токомбаевдин нускалуу накыл сөздөрү, макал-лакаптарды арбын колдонгону каармандардын мүнөзүн ачууга чоң көмөк берген.

² Токомбаев А., Өлбөстүн үрөөнү. Китепте: Чыгармалар (үч томдук). -Ф.: Кыргызстан, 1978, 733-6.

XIX кылымдын орто ченинде орустун прогрессивдүү көз караштагы уулдары сепкен достук үрөөнү Совет мезгилинде көктөп өнүп, турмушубуздун бардык жагын кучагына алган. Кыргызстан өзүнчө эгемен республика болгондон кийин Россия менен катнаш мурдагыдай эмес. Ал гана турсун орустун улутчул «тентектери» ошол жакта оокат кылып жүргөн кыргыз жаштарына кол саяып, елтүрүп койгон фактылар да белгилүү. Капитализмдин табиятына ылайык адамдар социализм кезиндегидей ынтымактуу жашай алышпайт. Ошондуктан азыркы адабиятта бул тема өчүп калды деп айтса да болот. А бирок, адабият тарыхында катталып, сүрөттөлүп калган фактыларды жашырып-жаап кое албайбыз. «Өлбөстүн үрөөнү» орус-кыргыз достугун

чагылдырган мыкты драма катарында адабият тарыхында жашай бермек.

Традиция же салттуулук деген эмне? Бул бүтүн адабиятка жана жеке инсандарга карата да айтыла берет. Мисалы, орус классикалык адабиятынын же Пушкиндин традициялары деп жекече мааниде деле колдонулат. Кыргыз адабияты тууралуу сөз жүргөндө фольклордук, реалисттик традициялар же Пушкин баштаган орус классикасы эсепке алынат да, Токтогул, Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов ж.б.у. сыяктуулардын салттары дей албай калтаарып калабыз. Эгерде Ч.Айтматов тууралуу сөз салсак, анын эстетикалык ачышгалары ого эле арбын. Анын психологизм, драматизм, трагедиялуулук ж.б. ушул сыяктуу табылгаларын кийинки муундагы калемгерлерге сөзсүз үлгүлөй алышат.
